

De tuin van het geluk is een filosofische tuin.

Mooi is gelijkmatigheid in alles; overdaad en gebrek lijken mij niets.
(Democritus, fragment DK 102)

een filosofische tuin

Filosofie in tijden van corona, filosofie voor alle tijden

Een korte verkenning van Lucretius' *Over de natuur van de dingen*

Pleidooi voor een droefblijbe bescheidenheid

Uitgave uit 1712, met uitvouwbare prent over de pest, naar Pierre Mignard (1610-1665)

Paul Gordyn

De natuur, dat is Venus die de lente brengt, bloemen, vreugde, liefde ...

De lente, Sandro Botticelli, c. 1482

... maar de natuur is evenzeer de ondragelijke pijn en angst van de pest.

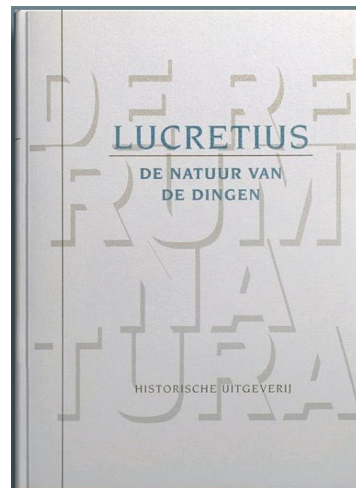
De pest in Athene, Michiel Sweerts, c. 1652-1654

*alles wat, veranderd, zijn grenzen overschrijdt,
dat is terstond de dood van wat het vroeger was.*

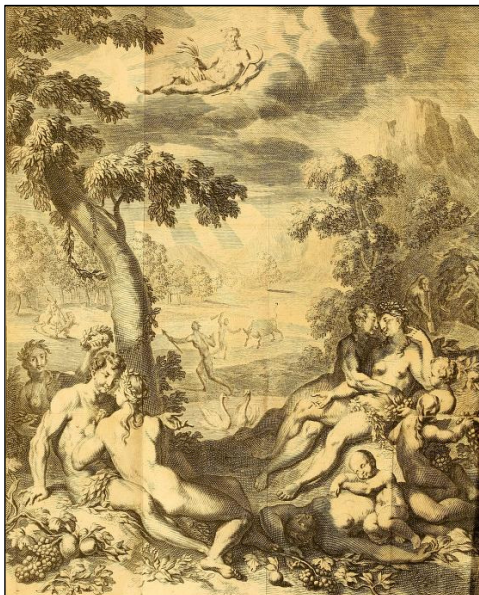
(De rerum natura - I, 792-793 / II, 753-754 / III, 519-520)

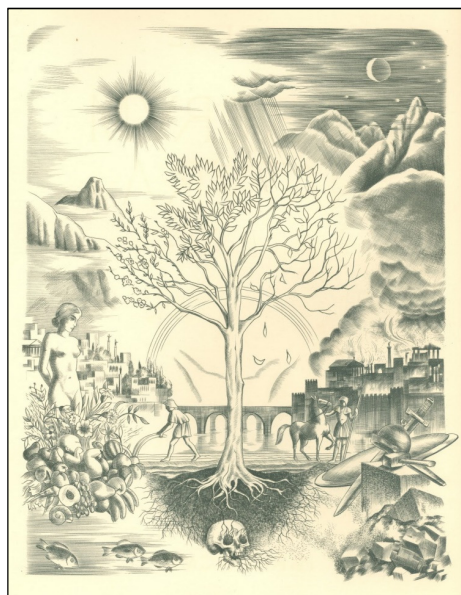
Lucretius, volgeling van Epicurus, de filosoof van de Tuin
(uitgave uit 1713)

de recentste vertaling in het Nederlands (2008) door Piet Schrijvers

illustratie door Guernier
(uitgave uit 1743)

illustratie door Camille Paul Josso
(uitgave uit 1950)

De epicuristische filosoof Lucretius ^A schrijft een gedicht *Over de natuur van de dingen*. Hij zet in de eerste plaats een metafysisiek uiteen, een leer over hoe de dingen, de wereld, in elkaar steken.

Bescheiden de wereld zien

Zoals elk goed filosoof die niet op zoek is naar fantasieën, maar naar betrouwbare kennis, kijkt hij eerst rondom zich, observeert de dingen zoals ze zich onmiddellijk aan ons voordoen. Hij beschrijft de fenomenale wereld (zoals men dat sinds Kant noemt).

Lucretius begint zijn gedicht met een aanroeping van Venus. De wereld kent *genot van mensen, de zee draagt schepen en het land vruchten en geurige bloemen, een lentedag brengt dingen die vreugde wekken en liefde*.^{1 B} De natuur heeft echter twee gezichten: zij *verwekt, doet groeien, voedt*, maar evenzeer laat ze alles *vergaan en ontbindt ze alles*.² Dat wordt zeer duidelijk als er een epidemie woedt.

Lucretius eindigt zijn gedicht met een beschrijving van de pest in Athene, in 430 vóór onze tijdrekening. De pest heeft *akkers bezaaid met lijken, wegen ontvolkt, de stad van inwoners geledigd*.³ Er is de *ondragelijke pijn: een permanente kramp bracht spieren en ledematen voortdurend in een stuip, in hun maag brandde een vuur als in een oven, de half ontzielde lijven met vuil besmeurd stierven in eigen lichaamsdrek, niets dan vel over been, bijna begraven in vieze zweren en vuiligheid*.⁴ Daar komt de *klemmende angst* bij: *een geestelijke onrust, bange neerslachtigheid, intense doodsangst*.⁵ Er is echter geen pest nodig om te sterven.

Geboren worden volstaat om te lijden: *Met rouwbeklag vermengt zich gehuil van kinderen als zij ter wereld komen. Geen nacht volgde een dag, geen dageraad een nacht die niet een smartelijk huilen heeft gehoord, vermengd met jammeren dat dood en lijkstoet vergezelt*.⁶ Leven is miserie: *Als een uit woeste zee aan land geworpen schepeling ligt het kind op de grond, naakt, stom, volledig weerloos sinds de natuur het uit de moederschoot met weën uitwierp naar de kusten van het licht, en het vult met luid gehuil de ruimte, begrijpelijk daar het nog zoveel rampspoed in het leven rest*.⁷ De wereldordening is duidelijk: *de natuur is geenszins voor ons geschapen, zo onvolmaakt staat zij te kijk. Als de oogst met zware arbeid is verworven, wordt hij ofwel verschroeid door felle zonnegloed, door plotselinge regen en barre kou geteisterd of door een wervelende windvlaag weggevaagd. De jaargetijden gaan gepaard met ziekten en de dood zwerft vroegtijdig rond*.⁸ Toch schrijft Lucretius niet neer dat het negatieve het positieve overheerst.^C

Het is nodig de twee gezichten van de natuur te beschouwen: *De ondergangsbewegingen winnen niet altijd en begraven niet het leven tot in eeuwigheid, en ook de opkomst- en groeibewegingen bewaren niet altijd al wat geschapen is. Nu hier en dan weer daar winnen de levenskrachten en worden overwonnen*.⁹ Lucretius voegt eraan toe: *Zo is in een gelijke strijd van eerste deeltjes een oorlog aan de gang sinds alle eeuwigheid*.¹⁰ Met die eerste deeltjes is de oorsprong van het goede en het kwade in de wereld aangegeven.¹¹ Lucretius brengt een theorie over de noumenale wereld (eveneens een term van Kant), dat wat achter de waarneembare

^A Lucretius leefde in Rome in de 1^e eeuw vóór onze tijdrekening. Meer weten we niet over deze filosoof-dichter.

^B De oorsprong van de citaten wordt achteraan gegeven als eindnoten, aangeduid door cijfers (zie p.10).

^C Lucretius lijkt soms wel Schopenhauer (1788-1860), maar heeft toch een genuanceerdere visie. Het wereldbeeld van Schopenhauer, met achter de fenomenen een wil die zichzelf verteert, doet denken aan Heraclitus die de nadruk legt op de eeuwige strijd en daarbij het vuur als laatste zijnsgrond ziet. Lucretius besteedt 70 verzen aan een weerlegging van Heraclitus' theorie (boek I, 635-704).

wereld schuilt. Hij volgt Democritus en Epicurus: de wereld is opgebouwd met lukraak in de leegte vliegende deeltjes (door de Grieken atomen genoemd), die zich verbinden tot gehelen, die later weer uiteenvallen. Het grootste stuk van Lucretius' gedicht bestaat uit een fysiek (natuurfilosofie) die de atoomtheorie toepast om een hele reeks natuurverschijnselen te verklaren. De theorie is tevens de basis voor Lucretius' antropologie, zijn leer over de mens. De menselijke geest en de bewustzijnservaringen (waarnemingen, dromen) zijn niets anders dan een speciale combinatie van de begindeeltjes. Bij de dood gaan de deeltjes elk weer hun eigen weg: er is geen leven na de dood. De details van de uitleg zijn niet het belangrijkste. De kern is steeds: er is enkel materie die zich toevallig beweegt. Daaruit zijn twee conclusies te trekken.

Ten eerste: het heeft geen zin om verzoeningsofferts te brengen of smeekbeden te richten aan goden.

Homerus beschrijft helemaal aan het begin van de *Ilias* hoe *Apollo een pest verwekt in het kamp van de Grieken omdat Agamemnon zijn priester had gekrenkt*.¹² Apollo stopt de ziekte omdat de koning zijn fout herstelt en de Grieken een offer brengen. Mythische nonsens, stelt Lucretius, en *misdadig* als onschuldigen worden geofferd, zoals Iphigenia door haar vader.¹³ Epidemieën ontstaan doordat er *vele deeltjes vliegen die ziekte en dood veroorzaken* en die *soms toevallig in een hemelstreek verzamelen*.¹⁴

Ten tweede: we kunnen de beweging van de atomen deels mee bepalen en dus het kwade deels afwenden.

De mens is niet totaal machteloos, zoals Epicurus reeds opmerkte: *Wij dienen ons in te prenten dat de toekomst niet geheel in onze macht ligt, noch geheel buiten onze macht. Dan zullen we er niet absoluut op rekenen als op iets dat zeker het geval zal zijn, maar er ook niet aan wanhopen als aan iets dat zeker niet het geval zal zijn*.¹⁵ Neem als voorbeeld de oogst. Zoals al gezegd, zijn we niet zeker dat we morgen graan zullen hebben: *felle zonnegloed, plotselinge regen, barre kou of een wervelende windvlaag* kunnen de oogst *verschroeien, teisteren of wegvagen*.¹⁶ Maar we moeten ook niet wanhopen. Wat we moeten doen, is *met mensenkracht verzet bieden, de vette kluiven met een ploegschaar keren, de bodem bewerken en tot wasdom brengen*.¹⁷ ^D De mens heeft de ploeg ontdekt en veel meer.

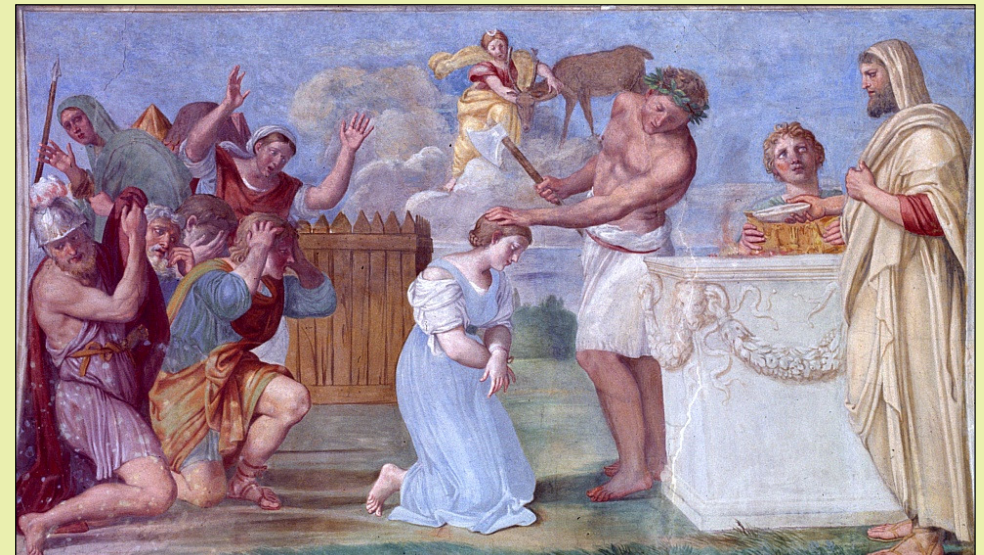
Lucretius beschrijft hoe de menselijke samenleving geëvolueerd is, van toen de mensen *rondzwierven als wilde dieren*, over de ontdekking of uitvinding van taal, vuur, werktuigen, kunst, tot zij *in technisch kunnen het hoogtepunt bereikten. Gaandeweg heeft het verstand elk ding naar de kusten van het licht verheven*.¹⁸ Lucretius schrijft echter niet dat deze evolutie zich zal verderzetten, laat staan dat hij zou denken dat dit gegarandeerd is. Zo een hoogmoed is in de oudheid afwezig. We moeten ons verstand gebruiken, maar het niet overschatten. Wie zoals Icarus denkt dat hij door techniek steeds hoger kan vliegen, bekoopt dat met een dodelijke val. De uitkomst van onze inspanningen blijft steeds onzeker.

Soms vinden we iets, maar te laat of met teveel nadelen. Soms kunnen we de wereld niet veranderen: tijdens de pest in Athene *was er geen algemeen betrouwbaar medicijn*.¹⁹ We kunnen wel onszelf veranderen, de manier waarop wij tegenover de wereld staan en hoe wij ons in die wereld gedragen.

^o De Gentse wijsgeer Rudolf Boehm (1927-2019), in zekere zin epicurist wanneer hij beklemtoont dat de mens zijn sterfelijkheid moet aanvaarden, stelt het zo:

Hopen en verwachten is wat ons mensen betreft niet goed of nuttig. Wij moeten slechts handelen en zorg dragen. (voorwoord tot *Kritiek op de grondslagen van onze tijd*)

De mens moet niet offeren aan goden: zozeer kan godsdienst leiden tot misdadigheid ...

Het offeren van Iphigenia, Domenichino, 1608

... maar de mens moet ter wille van levensonderhoud met mensenkracht verzet bieden tegen de natuur.

De oogst, Pieter Bruegel, 1565

Bescheiden goed leven

Lucretius' ethiek, zijn leer over het goede leven, is eudaimonistisch: het doel van het leven is gelukkig worden. De vraag is wat we moeten doen om gelukkig te worden.

Er zijn twee mogelijke wegen.

Ten eerste kunnen we proberen onze gedachten te veranderen om ons blij te voelen.

Beroemd is Epicurus' poging om het verdriet over de dood weg te redeneren: *Het meest huiveringwekkende van alle kwaden, de dood, is dan ook niet iets dat ons aangaat, want wanneer wij er zijn, is de dood er niet, en wanneer de dood er is, zijn wij er niet meer.*²⁰

Lucretius beaamt het laatste deel: *de dood raakt ons niet, want als wij er niet meer zijn en scheiding plaatsvond van ziel en lichaam waaruit wij verenigd waren, zal niets ons, die er dan niet zullen zijn, kunnen verontrusten.*²¹ Dat klopt. Maar het eerste deel van Epicurus' uitspraak (overigens niet vermeld door Lucretius) klopt niet: als wij er nog zijn, is de dood er maar al te zeer, de dood van onze geliefden, maar ook onze eigen dood, in onze gedachten aan de toekomst. Epicurus' raad komt erop neer enkel aan het nu te denken, om weer enkel dieren te worden (de houding van de cynicus Diogenes, die als hond wil leven). Dat moet afgewezen worden als onmenselijk.

De dood *bepleit haar zaak* misschien inderdaad *naar waarheid*, toch als ze spreekt tot wie oud is: *“als je vroegere leven je tevreden stemt, verlaat dan welvoldaan het gastmaal van het leven. Er is materie nodig voor latere generaties, die alle na hun levensduur jou zullen volgen”.*²² Toch maakt het spijt (droefheid) daarover de menselijke blijheid pas authentiek. We moeten vooral verhinderen dat we de onvermijdelijke droefheid over onze sterfelijkheid ontvluchten in gevaarlijke pseudo-blijheid. Epicurus' houding om enkel aan het nu te denken is inderdaad gevaarlijk. Het huidige productivisme (“ik moet steeds meer dingen maken of doen”) en instantistisch (en dus infantiel) consumentisme (“ik moet onmiddellijk op dit ogenblik meer kopen dan ik daarnet al deed”) zijn manieren om niet aan de dood en de zin van het leven te moeten denken. Het gevaar ervan is ondertussen zonneklaar: de milieuproblemen zullen binnenkort rampen veroorzaken vele malen erger dan de ergste epidemieën. Deze rampen kunnen minder erg gemaakt worden door de tweede weg van Lucretius' ethiek te volgen.

Ten tweede moeten wij onze strevingen veranderen om echte, verstandige blijheid te bekomen. Wij moeten onze verlangens beperken. Wij moeten slechts nastreven wat echt nodig is. Wij moeten niet verlangen om hoog in de lucht te vliegen of verre reizen te maken door op zee te gaan. Immers, we mogen aan de zee *nooit vertrouwen schenken wanneer het zeevlak lonkend en arglistig licht, want menige catastrofale schipbreuk geeft waarschuwingen aan de stervelingen om listen, lagen, krachten van de trouweloze zee te mijden.*²³ Het is dan ook heerlijk om bij een zware storm vanaf het land een ander te zien zwoegen op de wijde zee, niet dat *andermans ellende zulk genoeg schenkt, maar wel de aanblik van het jou bespaarde leed.*²⁴ We moeten inzien dat onze natuur alleen vraagt dat *het lichaam pijn bespaard blijft en de geest, bevrijd van zorg en vrees, geniet van een aangenaam gevoel.*²⁵ Materiële rijkdom betekent weinig: *Hoge koorts en wiken niet sneller uit je lichaam wanneer je op brokaat en blozend purper woelt, dan wanneer je op een simpele beddensprei moet liggen.*²⁶

Rijkdom moet opnieuw gedefinieerd worden: *als de ware leer de levenskoers bepaalt, geldt voor een mens als grote rijkdom: sober en tevreden leven, want nooit bestaat gebrek aan weinig.*²⁷ ^E

^E Of zoals Democritus schrijft:

Mensen dwalen als ze *beroemd en machtig willen zijn om zo een vaste grond voor hun fortuin te hebben: ze slijten hun leven in ongegronde zorgen, daar ze de grenzen van bezit niet hebben geleerd en evenmin de groeilimiet van echt genot.*²⁸ Echte rijkdom is er *wanneer men samen in het zachte gras gelegen bij een beek onder takken van een hoge boom zich met plezier aan een bescheiden maal te goed doet, vooral wanneer het weer ons stralend toelacht en het jaargetij het groene gras bestrooit met bloemen.*²⁹

Belangrijk is wel in te zien dat een bescheiden maal geen karig maal is: zoals Epicurus schreef, *ook soberheid kent een maat, en wie daarmee geen rekening houdt, vergaat het als degene die grenzen overschrijdt door zijn onmatigheid.*³⁰ Belangrijker blijft wel het gezelschap, ook dat leerde Epicurus: *Van alle middelen tot volledig levensgeluk die de wijsheid ons verschaft, is het verwerven van vriendschap verreweg het belangrijkste.*³¹

Daar komt nog bij: het geluk is maar bereikbaar voor wie vrede en rechtvaardigheid nastreeft.

Bescheiden samenleven

Lucretius' ethiek vereist een politiek, een leer van het goede samenleven.

Als hij in het begin van zijn gedicht Venus prijst om haar weldaden, smeekt hij haar om de oorlogsgod Mars te overwinnen *door een eeuwige liefdeswond: maak dat te land, ter zee het woeste krijgsbedrijf wordt gestopt en tot bedaren komt.*³² Deze vrede kan er maar komen als er rechtvaardigheid is.

Wie zijn verstand gebruikt, ziet in: *Geweld en onrecht keren meestal terug naar wie ermee begon en wie de onderlinge vredesafpraak schendt, krijgt niet gemakkelijk een rustig, vreedzaam leven.*³³ Die vredesafpraak kwam er toen *buren met elkaar begonnen vriendschap te sluiten, want zij wilden geen schade doen of lijden.*³⁴ Dat is de klassieke gulden regel “doe een ander niet aan wat niet aangedaan wil worden”, maar met als voorwaarde de wederkerigheid: je spreekt af de ander geen schade aan te doen opdat, maar ook op voorwaarde dat, jij geen schade lijdt door de ander. ^F De regel wordt door velen aanvaard, maar weinigen beseffen wat hij betekent als hij consequent wordt toegepast.

De gulden regel betekent dat *iedereen zich over zwakken moest ontfemen.* ^G Liefdadigheid is echter niet voldoende. Nodig is dat *het winstbejag door angst voor straf wordt bevoordelgd*, dat het wordt verboden door de samenleving.³⁵ Rechtvaardigheid komt uiteindelijk neer op gelijkheid, of juist uitgedrukt, gelijkvrijheid, het in gelijke mate vrij zijn (dat is macht hebben) om de wereld, waar mogelijk en zinvol, te veranderen en dus zo gelukkig mogelijk te worden. ^H

Als begeerte naar geld niet eindigt als men genoeg heeft, is zij veel erger dan de diepste armoede, want grotere begeerten veroorzaken grotere behoeften. (DK219) Of nog: *Gelukkig is iemand die blijmoedig is bij bescheiden bezittingen, en ongelukkig iemand die misnoedig is bij veel.* (DK 286)

^F Dit zit ook vervat in Epicurus' definitie van recht als *het verdrag dat wordt afgesloten met als oogmerk dat men niet benadeeld en niet benadeeld wordt.* (Epicurus, authentieke stelling 33)

^G Democritus, die de pest van Athene persoonlijk heeft meegemaakt, merkt op: *het is groots om bij rampen in gedachten te houden wat men behoort te doen.* (DK 42)

^H Epicurus nam – ongezien in de oudheid – ook slaven en vrouwen op in zijn filosofische gemeenschap als evenwaardige leden.

De consequente conclusie werd getrokken door de epicurist Diogenes van Oinoanda (begin 2^e eeuw):

het is billijk ook degenen die na ons komen te helpen, want ook zij horen bij ons, al zijn ze nog niet geboren; bovendien is het een daad van menslievendheid ook de vreemdelingen die onder ons verkeren behulpzaam te zijn. Want als je kijkt naar ieder stukje aarde, heeft de een dit en de ander dat vaderland,

Gelijkvrijheid wijst de hoogmoed af van heersers en rijken en wil de vernedering van overheersten en armen ongedaan maken.

Gelijkvrijheid is de politieke vorm van bescheidenheid, dat is vinden van de juiste scheiding tussen teveel en te weinig, anders gezegd, het midden houden tussen de hoogmoed en de nederigheid.

Bescheiden wijs zijn

De boodschap van Lucretius blijft vandaag actueler dan ooit: wie bescheiden is, heeft een droefblijje kijk op de wereld. Zij of hij erkent dat er veel onvermijdelijk lijden is, maar ziet ook dat vreugde mogelijk is, op voorwaarde dat de mensen bescheiden leven.

Wie bescheiden leeft, streeft naar sobere blijmoedigheid en naar vrede en rechtvaardigheid.

Wie bescheiden is, beaamt de wijsheid van Democritus:

*Mooi is gelijkmatigheid in alles; overdaad en gebrek lijken me niets.*³⁶ I

maar als je kijkt naar alles wat deze wereld omvat, is er één vaderland voor allen, de hele aarde, en één huis, onze wereld.

Diogenes beschrijft als ongeveer de enige in de oudheid een socialistische utopie:

Want alles zal vol zijn van rechtvaardigheid en wederzijdse genegenheid, en er zal geen behoefte meer zijn aan muren en wetten en alle dingen die wij tot stand brengen vanwege elkaar. En wat de noodzakelijke bezigheden van de landbouw betreft: omdat we geen slaven meer zullen hebben (we zullen immers zelf ploegen en spitten en voor het gewas zorgen en rivieren omleggen en op de oogst letten), zullen dergelijke bezigheden in de mate waarin het noodzakelijk is het voortdurend samen filosoferen onderbreken; want de werkzaamheden op het land zullen opbrengen wat onze natuur nodig heeft. (citaten gevonden op fragmenten van de muur die Diogenes liet oprichten op de markplaats van zijn stad)

¹ Bijna alle besproken visies van Lucretius en Epicurus zijn reeds aanwezig bij deze eerste grote atomist.

Zo wijst bijvoorbeeld ook Democritus op het vele kwaad in de wereld:

Men moet inzien dat het leven van de mens maar weinig voorstelt, maar kort duurt en besmeurd is met veel ongeluk en narigheid. < Als men dat inziet > maakt men zich alleen voor een bescheiden bezit druk en beperkt men het zwoegen tot dat wat beslist nodig is. (DK 285)

Het tweede deel van dit fragment wijst erop dat de mens het voor een deel in de eigen hand heeft, vooral door te kiezen voor de gepaste levensstijl. Dat wordt bevestigd door een fragment over gezondheid:

Gezondheid vragen de mensen in hun gebeden van de goden, maar ze weten niet dat ze de macht daarover in zichzelf dragen: als ze die door onmatigheid tegenwerken, worden ze door hun lusten verraders van hun gezondheid. (DK 234)

Het kwade blijft overheersen:

Mensen die het goede zoeken, krijgen het maar met moeite te pakken, maar het kwade overkomt zelfs mensen die er niet naar zoeken. (DK 108)

Wie echter de moeite doet van zoeken, kan het kwade overwinnen:

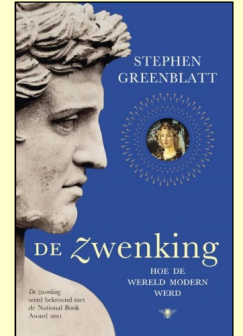
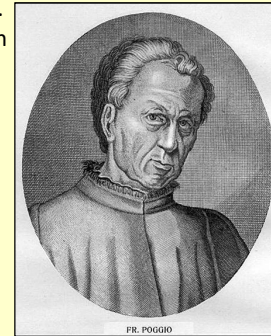
Waar het goede voor ons vandaan komt, daar kunnen we ook het kwade van krijgen, maar we kunnen het ook als afweermiddel tegen het kwaad gebruiken. Zo is ook diep water voor veel dingen nuttig en anderzijds slecht; men kan er namelijk in verdrinken; daarentegen heeft men een middel gevonden, namelijk leren zwemmen. (DK 172)

Centraal is de wijsheid dat de mens zich moet inspannen:

Mooie dingen breng het leren met veel inspanning tot stand, maar slechte dingen oogst men zonder moeite, vanzelf. (DK 182)

In 1417 herontdekt de humanist Poggio Bracciolini Lucretius' *De rerum natura* (waarschijnlijk in het klooster van Fulda). Het is het begin van de heropleving van het epicurisme en de materialistische, deterministische wereldvisie kenmerkend voor het moderne wetenschappelijk denken (Galileï, Gassendi, Hobbes). De episode wordt verteld door Stephen Greenblatt in *The Swerve* (*De Zwenking*).

Met de technologische toepassing van de moderne wetenschap, gebruikt voor een nooit stoppende groei binnen het kapitalistische systeem, is Lucretius' oproep tot bescheidenheid echter genegeerd. Grote ongelijkheid en rampzalige milieuproblemen zijn het gevolg. Alleen bescheidenheid kan ons nu nog redden.

Oorsprong van de citaten

¹ Lucretius, De natuur van de dingen, boek I, 1 / 3 / 8 / 10 / 23 (vertaling door Piet Schrijvers).

² Boek I, 56-57.

³ Boek VI, 1138-1140.

⁴ Boek VI, 1158 / 1160-1161 / 1169 / 1268-1271.

⁵ Boek VI, 1159 / 1183 / 1212

⁶ Boek II, 576-580.

⁷ Boek V, 222-227.

⁸ Boek V, 196 / 198-199 / 213-217 / 220-221.

⁹ Boek II, 569-572

¹⁰ Boek II, 573-574.

¹¹ Boek I, 54 / 55

¹² Homerus, Odyssee, I, 9-11 (vertaling M.A. Schwartz)

¹³ Lucretius, boek I, 84-101

¹⁴ Boek VI, 1095-1096.

¹⁵ Epicurus, Brief aan Menoikeus, 127 (de vertalingen van Epicurus zijn gebaseerd op die van Keimpe Algra).

¹⁶ Lucretius, boek V, 196 / 198-199 / 213-217 / 220-221.

¹⁷ Boek V, 207 / 210-11.

¹⁸ Boek V, 932 / 1457 / 1455.

¹⁹ Boek VI, 1226.

²⁰ Epicurus, Brief aan Menoikeus, 125.

²¹ Lucretius, boek III, 830 / 838-841.

²² Boek III, 951 / 935-938 / 967-968.

²³ Boek II, 552-559.

²⁴ Boek II, 1-4.

²⁵ Boek II, 17-19.

²⁶ Boek II, 34-36.

²⁷ Boek V, 1117-1119.

²⁸ Boek V, 1120-1121 / 1431-1434.

²⁹ Boek II, 29-33.

³⁰ Epicurus, Vaticaanse stelling 63.

³¹ Epicurus, authentieke stelling 27

³² Lucretius, boek I, 33 / 29-30.

³³ Boek V, 1052-1054.

³⁴ Boek V, 1019-1020.

³⁵ Boek V, 1023 / 1051.

³⁶ Democritus, DK 102 (vertaling Rein Ferwerda).

Geluk ligt niet in het varen op de gevaarlijke zee, die *menige catastrofale schipbreuk veroorzaakte* ...

Het vlot van Medusa, Théodore Géricault, 1818

... maar in het samen, in het zachte gras gelegen bij een beek onder takken van een hoge boom, zich met plezier aan een bescheiden maal te goed doen, vooral wanneer het weer ons stralend toelacht.

De picnic, Thomas Cole, 1846

Het is onrechtvaardig als enkel de rijken geld hebben voor een picnic ...

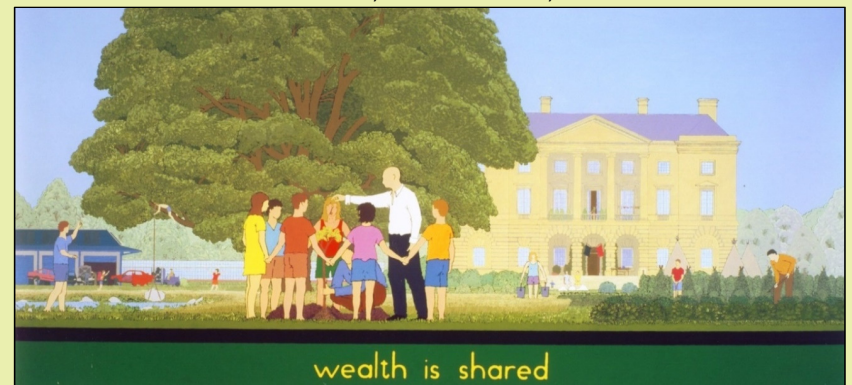

De picnic, Emile Claus, 1886-87

... blijvend geluk vereist vrede en gelijkvrijheid.

Venus en Mars, Sandro Botticelli, c. 1485

*wealth is shared
rijkdom wordt gedeeld, Chad McCail (°1961)*